

VÁRÓCZI ZSUZSA

PAPP DÁNIEL KORAI NOVELLÁI

A 19. század utolsó évtizedében felvirágzó magyar novella-irodalom egyik legígéretesebb tehetsége a fiatalon elhunyt Papp Dániel. Első könyve megjelenésekor Mikszáth¹ mutatja be a közönségnek, kisregényéről és novelláiról Osvát² ír értő és elismerő kritikát, halálakor többek között Endrődi Sándor, Bródy, Ignotus³ tiszteleg előtte. Bár halála után az irodalmi közvélemény és az irodalomtörténetírás egyaránt megfedkezni látszik róla, Juhász Gyula⁴ egy későbbi megjegyzése arra utal, hogy a következő generáció is ismerte és méltányolta törekvéseit. Írásainak java része máig megőrizte frissességét, ma is közel áll az olvasóhoz.

Hatását és hatóképessége tartósságát – elbeszélői kvalitásai mellett – elsősorban a modern ember létproblémái iránti érzékenysége és gondolati igényessége magyarázza. Művészetének sajátosságára már Mikszáth ráérez, amikor olyan íróként jellemzi, akiben együtt él a „szelid költő” és a „mély és maró élű filozóf”. Eszközkezelésében, elbeszélőtechnikájában, a hang-

¹ Mikszáth Kálmán: *Papp Dániel*. Országos Hírlap (OH), 1898. okt. 7.

² Osvát Ernő: *A rátótiak*. Budapesti Hírlap, 1898. nov. 16.; Garabonciás: *Papp Dániel*. A Hét, 1898. dec. 18.

³ Endrődi Sándor: *Papp Dániel*. Vasárnapi Újság, 1900. okt. 19.; Bródy Sándor: *Papp Dániel*. Fehér Könyv, 1900. aug.; Ignotus: *A siker*. A Hét, 1900. aug. 19.

⁴ Juhász Gyula: *Tizenhatéves voltam*. Összes művei. Prózaí írások (1898–1917). Bp., 1968. 485.

nemi lehetőségek kihasználásában *A jó palócok* írójának és Peteleinek a művészetét fejleszti tovább, írói magatartása ezzel szemben Keménnyel, Asbóthtal, prózairodalmunk filozofikusabb vonulatának képviselőivel rokonítja. E kétféle hagyomány összeötvözésével lesz a 20. századi intellektuális próza előfutárává. Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogyan szerveződik művészileg megszerkesztett nyelvi szerkezetté az újfajta írói világlátás és magatartás a pályakezdés időszakának, az 1895–96-os esztendőnek az elbeszéléseiben, mindenekelőtt a művészi kiteljesedést meghozó délvidéki tárgyú novellákban.

1. Papp életútjának pontos követésére, eszmei-művészi fejlődésének beható elemzésére nincs terünk, csupán a legfontosabb tényezőkre utalhatunk azok közül, amelyeknek szerepe lehetett magatartása, világlátása alakulásában.

Az eszmélkedést elindító élmény: apja korai halála és az azzal járó elszegényedés, deklasszálódás. Családjá az úri középosztályhoz tartozó elmagyarosodott délvidéki hivatalnokcsalád. Az érzékeny kisfiút szeretet és gondoskodás veszi körül, megvan mindene, apja elvesztése azonban alapvető változást hoz életében. A család továbbra is az úri osztályhoz számítja magát, annak konvenciói szerint cselekszik, de anyagi eszközeiből a puszta megélhetésre is alig futja. Az elárulás így nem csupán érzelmi veszteséget jelent a serdülő fiúnak, hanem egy új életszakasz kezdetét is, amelynek meghatározói a nélkülözés, a megalázottság, a biztonsághiány, a kiszolgáltatottság tudata. A későbbi írások tanúsága szerint mégsem annyira a rászakadó nyomorúság miatt szenved, hanem azért, mert úgy érzi méltánytalanság, igazságtalanság történt vele, a véletlen olyasmitől fosztotta meg, ami jog szerint övé volt.⁵

Az érettségi után jogi pályára lép, a diploma a társadalmi felemelkedés reményével, a nyugodt polgári jólét ábrándjával

⁵ Kiss Albert: *Adatok Papp Dániel életrajzához*. ItK, 1968/3. 339–340; Papp Dániel: *A nagyanyám vétké*. OH, 1898. dec. 25.

kecsegteti. Mindennapi tapasztalatai azonban hamar ráébrednek, hogy vagyon és befolyásos rokonság híján aligha vár fényes jövő rá. A szegénység, amely már gimnazista korában is falat vont közéje és jómódú társai közé, itt még inkább elszigeteli a többiektől.⁶ A hiányzó társaságot a könyvek pótolják számára: ezekben az években alapozódik meg kortársaitól később megcsodált széles körű műveltsége. Kívülállása, ami kezdetben csak külső kényszerből fakadt, egyre inkább vállalt, tudatos magatartássá érik: ahogy távol szellemi láthatára, úgy kerül életvitelében, gondolkodásában egyre távolabb dzsentroid jellegű környezetétől. Az a felismerés, hogy egy olyan világban, ahol a törvény egy szűk réteg érdekeit védi, nem egyeztethető össze jog és igazság, törvényesség és emberiség, a választott pályától is elveszi a kedvét.⁷ Ezért bár az egyetem után joggyakornokként helyezkedik el, az első kínálkozó lehetőséget felhasználja, hogy végképp búcsút mondjon a jogászságnak.

Amikor a szerény, de biztos megélhetést ígérő, ám hajlamainak nem megfelelő jogi pályát 1894 elején az újságírással cseréli fel, eleinte csupa lelkesedés. Úgy érzi, végre megtalálta az addig nélkülözött társakat, helyét a világban, újságíróként része van a közösségi sors alakításában.⁸ Bár korántsem elégedett a magyar viszonyokkal, a jövőt illetően osztozik abban a bizakodásban, amellyel a kor polgári értelmisége a kilencvenes évek reformtörekvéseire és ezek sikerére reagál.⁹ A valóság azonban gyorsan felébreszti ábrándjaiból. Az év második felében a még mindig lelkes hangú politikai cikkekkel párhuzamo-

⁶ *Útmutatások egy gólyának*. Pesti Napló (PN), 1895. szept. 15.; *Tüntetések*. OH, 1898. nov. 24.; *Államköltségen*. Budapesti Napló (BN), 1896. szept. 30.; *Punin és Baburin*. BN, 1896. szept. 8.

⁷ *A hízó*. BN, 1897. márc. 2.

⁸ *De nobis*. PN, 1894. nov. 13.

⁹ *Békítő Vilmos*. PN, 1894. júl. 3.; *Fejedelmi találkozás*. PN, 1894. aug. 7.; *Fény*. PN, 1894. dec. 14.

san publikált szubjektív hangulatokat közvetítő tárcák,¹⁰ és ekkortájt megszülető első novellái¹¹ már egyre növekvő rossz közérzetről hoznak hírt.

Elkomorulása közvetlen oka: politikai illúzióinak, a társadalmi megújuláshoz és a népek közeledéséhez fűzött reményeinek szétfoslása,¹² a mélyebb, lényegibb: a polgárság céljainak kisszerűségére, a polgári eszmények érvénytelenségére való rádöbbenés.¹³ A saját eszményeit megtagadó, a dzsentrihez asszimilálódó polgárság iránti haragjába másfajta érzelmek is vegyülnek: egyrészt az értelmiségi proletár gyűlölete a szellemi munkaerejét kizsákmányoló burzsoá iránt,¹⁴ másrészt a felépülő polgári-városi világ rideg embertelensége keltette szorongás.¹⁵ Bármilyen kevésbé vonzza is azonban a fennálló, a lehetséges távlat, az „alsóbb osztályok”, a „műveletlen tömeg” hatalomra kerülésének lehetősége még inkább riasztja.¹⁶ Az a tudat, hogy nemcsak a jelen, hanem a jövő sem kínál megoldást, felnöveli és rögzíti a lélekben a magányt, az otthontalanságot, a világban való idegenségnek, a világ semmisségének érzését, de felnöveli egyben a menedékkeresés igényét, a vágyat is, egy tisztább, igazabb valóság után. Ebből az életérzésből táplálkozik a platonizmus és a kanti filozófia hatását mutató világnézete, ez határozza meg novellái világképét.

¹⁰ *A viszontlátásról*. PN, 1894. nov. 18.; *A reggeli*. PN, 1895. jan. 13.

¹¹ *Marcellusz*. PN, 1894. dec. 8.; In: Papp Dániel: *Muzsika az éjszakában*. Bp. 1957.; *Mesék* (Hét-tíz éves gyermekeknek). PN, 1894. dec. 25.

¹² *A tisztartó fia*. PN, 1894. dec. 29.; *Recepció harmadszor*. PN, 1895. ápr. 26.; *A Bánffy vénája*. PN, 1895. márc. 10.; *Német immunitás*. PN, 1894. dec. 12.; *A király Stettinben*. PN, 1895. szept. 10.

¹³ *Intelmek egy ifjúnak*. PN, 1896. jún. 14.; *Legenda a jellemről*. PN, 1895. szept. 1.

¹⁴ *Magunk között*. BN, 1896. aug. 20.

¹⁵ *Restauráció*. PN, 1895. márc. 16.; *Punin és Baburin*. i. h.; *Szemrehányások*. PN, 1895. jan. 16.; *Aszektáról*. BN, 1897. ápr. 22.

¹⁶ *A dinamit körútja*. BN, 1896. szept. 26.

2. Az elbeszélések¹⁷ felidézte valóság általában két, értékeiben és létformájában egyaránt ellentétes síkra tagolódnak: a szereplőket körülvevő, a külső valósággal a belső, a földdel az ég, a társadalommal a természet szférája áll szemben. Az előbbi az életértékek viszonylagos bősége jellemzi, ám ezek eloszlása rendkívül egyenlőtlen. A „földi” szféra társadalmában – sokszor a szereplők térbeli elhelyezkedésével is kifejezetten – szigorú hierarchia uralkodik; az egyénnek a hierarchiában elfoglalt helyét s ennek függvényeként a javakból való részesedésének mértékét, lehetőségeit nem valóságos teljesítménye, hanem státusa és vagyona, ill. a világ normáihoz való viszonya határozza meg. A világot reprezentáló szereplők cselekvéseinek legfontosabb mozgatórugója az anyagi érdek, a vagyon és pozíciószerezés, a tulajdon és a státus védelme. Felemelkedésük, ill. kedvező helyzetük fenntartása érdekében alkalmazkodnak a birtokon belüliek embertelen és anakronisztikus konvencióihoz. A magasabbrendű értékeknek csak annyiban van becsülete szemükben, amennyiben segítik az anyagi javak felhalmozását, a megfelelő státus megszerzését.

Az ábrázolt világ legfőbb jellemzője a személyes kapcsolatok fellazulása, eltorzulása, hiánya. Az elbeszélések többsége magányos emberek, ill. emberek magányossá válásának, emberi

¹⁷Tanulmányunkban a Pesti Naplóban 1894. dec. 8. és 1896. júl. 26. között megjelent novellákkal foglalkozunk. A *Muzsika az éjszakában* c. kötetben közreadott darabokon túl a következő elbeszéléseket vizsgáltuk: *A menyasszony*. PN, 1895. márc. 20.; *Megtért*. PN, 1895. márc. 29.; *A gyámok* PN, 1895. ápr. 9.; *Rózsika*. PN, 1895. máj. 11.; *Néger mese*. PN, 1895. máj. 16.; *Utolsó szerelem*. PN, 1895. jún. 2.; *Schlemihl bosszúja*. PN, 1895. júl. 14.; *A halhatatlan Simulatrix*. PN, 1895. aug. 4.; *A slahcic*. PN, 1895. aug. 27.; *Az örök numerus*. PN, 1895. okt. 13.; *Válás*. PN, 1895. dec. 5.; *Arzéniusz és Baziliusz*. PN, 1896. jan. 12.; *A chester-jelenet*. PN, 1896. jan. 28.; *A hazug Duzsik*. PN, 1896. febr. 9.; *A Wirth elmélete*. PN, 1896. márc. 18.; *Tavaszi mese*. PN, 1896. márc. 25.; *Gretchen szakácsa*. PN, 1896. ápr. 19.; *A Wirth tudománya*. PN, 1896. máj. 13.

kapcsolatok kiüresedésének, felbomlásának története. A vérségi kapcsolatok formálisak, a rokoni, testvéri, szülő-gyermeki viszonyok érvényüket veszítik, a családtagok ellenségként, legjobb esetben közönyös idegenként viszonyulnak egymáshoz (*Legenda a jellemről, Az instruktor, Az öregeknél*). Torzok, tartalmatlanok az egyén élettevékenysége során létrejött egyéb viszonyok is. Az érvényesülésért vívott harc már a gyermekkorban elejét veszi az igazi közösség, az egymás kölcsönös megsegítésére irányuló kapcsolat kialakulásának (*Marcellusz, Az instruktor, Králjevicz Márkó, A fekete kabát*), s hiányzik a társ, bajtárs, barát a felnőttek társadalmából is. A barátság helyét a felszínes ismeretség, a közösség helyét a „társaság”, az asztaltársaság, a kompánia foglalja el. Az emberek olyan helyekre menekülnek, ahol sok ember van, ahol a testi közelség és a látszatkapcsolatok feledtetik a befalazottságot. Így lesz nemcsak Papp Dánielnél, hanem általában a századforduló irodalmában tipikus helyszínné a kocsmá, kávéház, a fürdőhely: a közösségnélküliség világában ezek jelentik a családon kívüli érintkezések szinte kizárólagos terepét (*Muzsika az éjszakában, Fürdői levelek, A menyasszony, A slahcic, A hazug Duzsik, Gretchen szakácsa, A Wirth elmélete*).

Akárcsak általában a kor irodalmában, a fiatal Papp Dániel elbeszéléseiben is kiemelkedő szerepe van a szerelemnek, az érzékiségnek: valamelyest bensőségesebb kapcsolatot szinte kizárólag a szexualitás létesít az elidegenült, egymás iránt gyanakvóan közönyös egyedek között (*A menyasszony, Utolsó szerelem, A gyámok*); az atomizált, ellentétektől szabdalt világban elsősorban a szerelem, a másik emberrel való egyesülés vágya az az erő, amely az egységesülés irányába hat. Ám a teljességet adó szerelem ritka Papp világában: az önzés, a biztonságféltség, a konvenciók áthágásától való félelem könnyen legyőzi a másik emberre mint emberre irányuló szükségletet, az embereket szembeállító érdek, az agresszió, a gyűlölet általában erősebbnek bizonyul a szerelemben kifejeződő humanizálódási tendenciánál. (*Az instruktor, Rózsika, Utolsó*

szerelem, *A slahcic*, *A Lyubica szolgabirája*, *Szállási Rómeó*). Amennyiben az író mégis beteljesült szerelmet ábrázol, a csodaszzerűség hangsúlyozásával korlátozza az eset érvényét. (*Don Lorenzo sógorasszonya*), vagy a pozitív értékek halmozásával parodisztikus jelleget ad az idillnek (*Lindenstamm szerencséje*).

Papp Dániel előszeretettel meríti tárgyát a papok, szerzetesek életéből, a kolostorok zárt, a laikus számára titokzatos, hozzáférhetetlen világából (*Marcellusz*, *A gyámok*, *Az örök numerus*, *Don Lorenzo sógorasszonya*, *Arzénusz és Baziliusz*). A kritika többféle tényezőben – életrajzi mozzanatokban, az író antiklerikalizmusában – jelölte meg e tematikai sajátosság magyarázatát. Mindebben lehet igazság, a lényegi okot véleményünk szerint mégsem itt kell keresnünk, hanem abban, hogy a választott tárgy mintegy természetes közegül kínálkozik az írói élmény közvetítésére: a Papp-novellák egyszerre várat és börtönt asszociáló kolostora, a zavartalan nyugalma, a létfenntartás gondjaitól mentes, de a személyiséget megcsonkító, a személyes kapcsolatokat nem ismerő és nem tűrő sivár szerzetesi-papi élet, miközben megőrzi közvetlen tárgyiasságát is, az ábrázolás során jelképpé emelkedik, a dehumanizált lét, a humánus értékekben szűkölködő emberi élet szimbólumává lényegül át. Kettős jelentést hordoz a korai novellákban gyakori árvaság- és gyermektelenség-motívum is: litterális értelmükön túl egyben az izoláltság, a közösségből kihullottság képi megjelenítői; az előbbi az atomizált világ emberének kiszolgáltatottságát (*Marcellusz*, *Az instruktor*, *Kraljevics Márkó*, *A Lyubica szolgabirája*, *A fekete kabát*), az utóbbi az individuális lét értelem- és célnélküliségét hangsúlyozza (*Muzsika az éjszakában*, *A komiszáros*, *Pantaleon*, *a megbékélt*, *Az alügyész*).

A novellák második „valóságsíkja” gyökeres ellentéte az előbbinek. E másik világban a szeretet, a jóság, a segítőkészség, a hűség stb. áll az értékhierarchia csúcsán, az embert tényleges teljesítménye, valós értékei alapján, tehát igazságosan ítélik

meg, az ember összhangban él a külvilággal és önmagával. A szembeállítás révén, eme másik síkról szemlélve mutatkozik meg igazán a világ semmissége, lepleződik le tartalmatlansága, embertelensége. Az ábrázolás mikéntje következtében azonban részben a választott értékelési pont is érvényét veszti. A bensőséges emberi kapcsolatokat nyújtó, a személyiség kiteljesedését nem akadályozó világ ugyanis kizárólag a szereplők szavai által felidézetten jelenik meg a novellákban (*Marcellusz, Megtért*), a közvetlenül megjelenített külső világgal szemben tehát csak szubjektív realitásként létezik; az önfeláldozó szegény kishivatalnok csak halála után, az égi ítélkezés alkalmából kerekedik „hülye és rossz-szívű” de gazdag testvére fölé (*Legenda a jellemről*), az emberi világból száműzött humánus értékeket a természeti-tárgyi világ testesíti meg: a megszemélyesített természeti jelenségek, kvázi-beszélő tárgyak töltik be azokat a funkciókat, amelyeknek a torzult, a másik iránt közömbös vagy egyenesen ellenséges ember nem tud megfelelni, ezek pótolják a hősök számára a hiányzó barátot, küzdőtársat, tanítómestert, ellenfelet, családot (*Muzsika az éjszakában, Marcellusz, Az instruktor, Don Lorenzo sógorasszonya, A komiszáros, Szállási Rómeó stb.*). Az elbeszélés tehát úgy állítja a humánus értékek létét, hogy egyben, magán az állításon keresztül tagadja is azok realitását, tagadja a humanitás világának realizálhatóságát.

A szétesett, üres világ csupán két alternatívát kínál az embernek, amelyek ugyan nem egyenlő értékűek, de egyként korlátozottak és elégtelenek. Az egyik: az elidegenedett világ szükségszerűségével való megbékélés, a földi szféra értékrendjének elfogadása, egy a létfenntartási szükségletek minél magasabb szintű kielégítésén túl semmiféle más célt nem ismerő vegetatív létforma. A másik: a többé-kevésbé tudatos törekvés a reális világból hiányzó magasrendű értékek megvalósítására, az izoláltság, az önmagába zárt individualitás nyomasztó állapotának megszüntetésére, a személyiség kiteljesítésére. Emberként élni az író szerint csak ez utóbbi utat választva lehet, ám a

magasabb értékeket kereső, az egyetemes törvényeknek engedelmeskedő ember – a hősök sorsának tanúsága szerint – szükségszerűen szembekerül a világgal, szembekerül saját fizikai én-jével. Kívülreked, összeroppan a világ szorításában (*Az instruktor, Legenda a jellemről, A Lyubica szolgabírája, A nagy Jakob, A fekete kabát, Arzénusz és Bazilusz, Punin és Baburin*). Az egyéni lét tehát alapvetően és megszüntethetetlenül tragikus, mert a *lényegi élet* feltétele az *élet* megtagadása, az egyetemes értékekre orientált *emberi léteforma* ára az evilági boldogulásról, végső soron magáról a *létről* való lemondás.¹⁸

3. Az induló író legszívesebben saját közvetlen környezetéből veszi témáját: hősei szerény jövedelmű kishivatalnokok, könyvtártisztek, tanárok, szegény diákok – olyan emberek, akik semmi olyant nem tesznek, ami eltérne az átlagtól, akikkel semmi olyan nem történik, ami mással ne történne vagy ne történhetne meg. Ami a többiektől megkülönbözteti őket, az csupán belső világuk: érzelmeik, vágyaik, álmaik, ezek azonban, helyzetükből következően, soha nem objektíválódhatnak: egyéniségük paradox módon csupán a halálukban mutatkozik meg. Ám pusztulásukban sincs semmi eseményszerű: nem küzdelem eredménye, nem katasztrofálisan következik be; csendesen és észrevétlenül elsorvadnak a nem nekik való, kíméletlen és rideg léghőben (*Muzsika az éjszakában, Az instruktor, Legenda a jellemről, Utolsó szerelem, A slahcic*). Jellemük, lényegük tehát nem vagy csak nehezen tárható fel életük egy „kalandjának”, epizódjának segítségével. Ha az író mégis megkísérel olyan történeteket konstruálni, amelyek alkalmasak a sorsok lényegének megérezkítésére, megfelelő életanyag hiányában többnyire arra kényszerül, hogy a szentimentalizmus és a romantika kelléktárából kölcsönzött elemekkel operáljon, s érzelmes pátozzsal próbálja elfedni a megformálás hiányosságait. Művészileg általában sikerültebbek azok az írások, amelyekben a novellisztikus cselekményt egy egyszerű, reális

¹⁸ *A vergődő egyén*. PN, 1895. ápr. 7.

jellegét is megőrző, de megformáltságánál fogva az elidegenült emberi lét képévé tágított mindennapi élethelyzet helyettesíti, s ennek keretében tárul fel – hol közvetlenül, belső beszéd révén, hol közvetve, a táj rajzába kivetítve – az ábrázolt alak, sors lényegét kifejező belső történet. (*Muzsika az éjszakában, Az öregeknél*)

Az élménye rögzítésére, közvetítésére alkalmas formát akkor találja meg Papp Dániel, amikor – 1895 végén – felfedezi magának a múltat, a tragédiába torkolló gyermekkor emlékeit, a délvidéki kisvárosok, szállások látszatra családiasan kedélyes, valójában észrevétlen tragédiákkal terhes világát. A délvidéki tárgyú novellák nemcsak a téma, hanem a megformálás tekintetében is újat hoznak, mind az író korai műveihez, mind az elődökhöz viszonyítva.

A változás mindenekelőtt az emberábrázolásban, a nagyobb fokú egyénítésben, a jellemek összetettségének megnövekedésében jelentkezik. A szereplők megkülönböztetésének és minősítésének leggyakoribb eszközei a világnézetre, értékrendszerre visszautaló vágyak, törekvések, az ábrázolt vagy elbeszélte cselekvések erkölcsi tartalmát illető értékelő állásfoglalás, a cselekvés alapjául szolgáló tudatosult vagy félig tudatosult norma-rendszer. Fontos szerepet kapnak az egyénítésben az alkati tulajdonságok, de személyiség és sors sohasem pusztán az alkat által meghatározottként jelenik meg. A sajátos érdeklődés és adottság elsősorban azoknak az értelmiségi vagy értelmiségi pályára készülő szereplőknek a portréját gazdagítja, akik nemcsak értelmiségi státussal, hanem értelmiségi tudattal is rendelkeznek. Velük szembeállítva válik különösen feltűnővé a hivatalnokértelmiség képviselőinek szakmai és általában szellemi érdektelensége. Igen fontos összetevői a felidézett alakoknak a más emberekkel szemben tanúsított magatartáshoz kapcsolódó, illetve az önértékelést tükröző jellemvonások. Az összetettség s vele az egyénítettség mértéke természetesen igen különböző, lényegében a szereplők hierarchiájában elfoglalt hely függvénye, de az író még a mellékszereplők esetében is

több komponensből alkotja meg a jellemet. A korai novellákhoz képest fokozott törekvés figyelhető meg az egyoldalú értékelés elkerülésére.

Míg a korai elbeszélések mindig kész, kialakult jellemeket mutatnak be, a kezdő író állapotszerűen ábrázolja hőseit, az érett novellákban gyakran a jellem kialakulásának, s a jellemalakulásban közreható tényezőknek a bemutatására esik a hangsúly. Funkciójukat tekintve ezek a novellák a polgári fejlődésregény, a Bildungsroman rokonai. A műfaj terjedelmi keretei természetesen nem teszik lehetővé a hős fejlődésének végigkísérését, az életfolyamat egészének részletező ábrázolását; a novella sokkal erősebb redukciót követel, mint a regény, az esetleges, az egyedi részletek csökkentésére, illetve a lényegi mozzanatok koncentrálására kényszerít. Papp Dániel kétféle megoldást alkalmaz: novellái egyik csoportjában a motiváló tényezők koncentrálásával olyan kiélezett drámai helyzetet teremt, amelyben gyorsan, katasztrófászerűen következik be az átalakulás (*A fekete kabát*), a novellák másik részében – s ez a gyakoribb – végigköveti a folyamatot, de – akárcsak a ballada –, csupán a csomópontokat ábrázolja részletezőbben (*A Lyubica szolgabírája, Punin és Baburin, Don Lorenzo sógorasszonya*).

A jellemalkotás egy másik típusát azok a szereplők képviselik, akik maguk nem változnak a novella folyamán, csupán az értékük változik meg. Ez történhet egyrészt annak következményeként, hogy az egyénre ható ellentétes meghatározottságok közül egyik vagy másik kerekedik felül – ezekben a novellákban kiemelt szerepet kap a drámai elem (*Szállási Rómeó*) –, de lejátszódhat úgy is, hogy miközben a cselekmény egyre többet tár fel az alak lényegéből, kiderül, hogy a jellem értéke egészen más, többnyire ellentétes azzal, amilyennek a felszínes szemlélet számára látszik. Ezeknek a novelláknak a belső cselekményét tulajdonképpen az a megismerési folyamat alkotja, amelynek során a felszín, a látszat mögül előtűnik a lényeg, a valóság (*A komiszáros, A nagy Jakob, Králjevics Márkó*).

Akárcsak maguk a jellemek, változatosak azok az eszközök is, amelyek segítségével az író a szereplőket felidézi. Nemcsak az alak megjelenítésében, hanem az ábrázolt sors minőségének kifejezésében, az értékelésben is fontos szerepük van az érzéki tulajdonságoknak. Érett műveiben az író soha nem ad részletes leírást hőseiről. Egy-egy lényeges vonást emel ki csupán, s ezek segítségével teremti meg a tárgy érzéki vízióját. A kiemelt tulajdonságok minden esetben szoros kapcsolatban vannak a felidézett alak lényegével, lényege egyik vagy másik oldalának kifejezői. Raslicsról azt tartja fontosnak elmondani az író, hogy „szomorú” öregember volt, „sötét magyarruhás alakján csak a tarajtalan sarkantyú fénylett” (*A komiszáros*); Lorenzo megjelenítése – „szénfekete tonzúrájú”, „magas”, „széles domború mellű” – a fiatal szerzetes vitalitását hangsúlyozza (*Don Lorenzo sógorasszonya*); a Kraljevics Márkóra vonatkozó „sasorrú gyermek” kifejezés egyszerre érzékelteti az alaknak és az író hozzá való viszonyának kettősségét (*Kraljevics Márkó*). A lényegét megérezkítő külső tulajdonságról rendszerint ott szerzünk tudomást, ahol a cselekmény indokolja. A börtönört pl. akkor mutatja be az elbeszélő, amikor belép az udvarba, hogy visszakísérje rabjait a börtönbe (*A nagy Jakob*). Gyakori eljárása az írónak, hogy valamelyik szereplő szemével láttatja a hőst; a kiemelés ilyen esetekben egyúttal a szemlélőt is jellemzi. (*Don Lorenzo sógorasszonya*, *A fekete kabát*, *A nagy Jakob*).

A direkt szerzői jellemzés ritka, ilyenkor is többnyire egy-egy jelzőre, aforisztikus stílusú megjegyzésre, vagy a kiemelni szándékozott jellemvonást megérezkítő képre korlátozódik.

A 19. század második felének irodalmát, s nemcsak a lírát, hanem az epikát is egyre erősödő befeléfordulás jellemzi. A külső cselekmény fokozatosan háttérbe szorul, s a belső világ, a tudat és a tudatalatti kerül az ábrázolás középpontjába. Az író mértéktelenné növeszti hőse egyéniségét, hosszan és részletezően boncolgatja lelki életének minden apró rezdülését. Az új irányzat addig alig sejtett mélységeit tárja fel az emberi

léleknek, ugyanakkor azonban közben elsikkad minden, amit az irodalom addig fontosnak tartott, az ember tudatos, erkölcsi énje, jelleme.¹⁹ A romantikától való eltávolodás igényének megerősödése és a külföldi példák ösztönzése eredményeként a magyar irodalomban is nagyobb súlyt kap a lélekábrázolás és a lélekanalízis, de a jelentős írók – Gozdsu, Ambrus – kezén többnyire a valóságábrázolás eszközévé válik. Papp Dánielt, bár indulásakor maga is hajlik rá, hogy a személyiség egésze helyett pusztán hősei belső rezdüléseit, érzéseit, pillanatnyi hangulatait rögzítse, érintetlenül hagyja a pszichologizmus divatja. Ez azonban nem jelenti azt, hogy hiányozna nála a motiválás vagy akár a lelkiállapotok, érzelmi folyamatok rajza. Elég a tönkrement, s ráadásul igazságtalanul megrágalmazott, meghurcult Schmerz doktor összeomlásának, Lorenzo kedélyhullámzásának, Czár Miklós lázadása érdeklődésének, Pantaleon megbékélésének stb. bemutatására hivatkozni, hogy lássuk, mélység, érzékenység tekintetében semmivel sem marad el a kortársak legjobb teljesítményeitől (*A nagy Jakob, Don Lorenzo sógorasszonya, A fekete kabát, Pantaleon, a megbékélt*). A különbség az ábrázolás módszerében van: Papp Dániel nem leírja, nem elemzi, hanem megjeleníti az ember belső világát. Lélekábrázolásában Peteleit követi inkább, mint az analízisre törekvő Gozsdut, Stormhoz áll inkább közel, mint Jacobsenhez.

A jellem és lélekábrázolás legfontosabb eszköze Papp Dánielnél a beszéd, a belső beszéd és a beszédet kísérő vagy helyettesítő gesztus. Hosszabb, „teljes” párbeszédet ritkán alkalmaz, többnyire még a novella „nagyjelenetét”, illetve az abban elhangzó párbeszédet is csak kihagyásosan, „húzásokkal” közli. E párbeszéd-töredékek legfeltűnőbb sajátossága a töltelékelemek, a valóságban lezajló beszélgetésektől elválaszthatatlan, jelentés nélküli apróságok szinte teljes hiánya. Csak az,

¹⁹ Mészáros Vilma: *A mai francia regény*. Bp. 1966. 8.

csak annyi hangzik el, ami és amennyi a cselekmény előreveteléséhez, a beszélő jellemének, lelkiállapotának, motívumainak megvilágításához szükséges. A stilizálás azonban nemcsak a valóságmozzanatok rétegében jelentkezik, hanem a nyelvi megformálásban, a szó és mondatforma válogatásban, a szófűzésben is. Mindezek következtében párbeszédei mind nyelvi megszerkesztettségük, mind ezzel összefüggő felidéző erejük következtében a drámai dialógusokhoz kerülnek közel. Elég itt a Kilicsek tőmondatokban folyó beszélgetésére, Lubohniczky megnyilatkozásaiban az alantas, durva hangulatú szókészleti elemek dominanciájára, Badnyák vallomásainak érzeltős pátozú, frázisos stílusára utalni, hogy érzékeljük, milyen sokat elmond az író szereplőiről, gondolkodásukról, műveltségükről, társadalmi hovatartozásukról, jellemükről, érzelmeikről pusztán egy-két mondatos nyelvi megnyilatkozásuk stílusa révén is. A beszédstílussal való jellemzéssel különösen akkor él szívesen, ha az ironikusan bírált jelenség meghatározott nyelvi formához kapcsolódik; az ironikus hatást sokszor azzal fokozza, hogy a szereplő stílusának jellemző elemeit megismétli a narratív szövegben. Ez a nyelvi modorosságok iránti érzék magyarázza, hogy elsősorban a negatív, komikus, tragikomikus, alantas hősök esetében tud hiteles, jellemző erejű párbeszédeket teremteni, a pozitív hősök nyelvi jellemzése viszont kevésbé sikerült.

Akárcsak az emberábrázolásban, a környezet bemutatásában is kevés részlettel dolgozik az író, nagy teret engedve ezzel az olvasó közreműködésének. Rendszerint az adott életkör egy-egy jellemző tárgyát jelöli meg, idézi fel, s ez magába sűríti az adott életkör atmoszféráját, illetve hozzájárul a jellemzéshez. *A fekete kabát* c. novellában pl. a lakás leírása egyfelől kifejezi a fiút körülvevő szociális és szellemi miliőt, s egyben motivációs tényezőt is jelent.

„Mivel bármely epikus mű nemcsak történet, hanem elbeszélés is – írja Szegedy-Maszák –, a benne szereplő személyek sem korlátozódnak

a történet hőseire, hanem az elbeszélésnek mint közlési tevékenységnek a résztvevőire, a történetnek a szövegben jelölt elmondójára és befogadójára is kiterjednek.”²⁰

Papp Dániel vizsgált novellái esetében különösen indokolt a történetelmondó problematikájának felvetése, mivel az elbeszélések egyik megkülönböztető sajátossága éppen a felfokozott szubjektivitás, az alkotói szubjektum hangsúlyozott jelenléte. Az elbeszélő szempontjából a novellák két csoportra oszlanak: egy részükben – a vizsgált korszakban az esztétikailag értékes alkotások között ezek vannak kisebbségben – az elbeszélő személytelen, csak közvetítő szerepet játszik a művön kívüli és a műben felidézett világ között (*Don Lorenzo sógorasszonya*, *A fekete kabát*). A novellák többségében egyes szám első személyű elbeszélőt találunk. Ez az én, néhány kivételtől eltekintve, nincs fiktív alakként konkretizálva, tulajdonképpen magával a szerzővel azonos. Az én-formájú elbeszélések tovább differenciálódnak aszerint, hogy az elbeszélő maga is résztvevője-e a történetnek, vagy nem vesz részt a cselekményben, csupán értékviszonyban áll az elbeszélte eseményekkel, szereplőkkel. Az utóbbi esetben jelenléte az elrendezésben és az értelmezésben mutatkozik meg, illetve a stiláris megoldásokban fejeződik ki (*A Lyubica szolgabírája*, *Szállási Rómeó*). A másik típusban az elbeszélő a történeteket vagy azok bizonyos részleteit személyes emlékként meséli el. A fikció szerint maga is szereplője vagy esetleg tanúja volt az elmondott eseményeknek, tudása ennek megfelelően korlátozott, amit nem „látott”, arról csak feltételezéseik vannak, esetleg másoktól szerzett információkkal egészíti ki a személyes tapasztalatot. Az emlékmozzanatok elbeszélésében az író mindig annak a személynek a nézőpontját érvényesíti, aki az eseményeket átélte, vagy akitől az információk származnak. De nemcsak a nézőpontot, illetve az adott személy érték-

²⁰ Szegedy-Maszák Mihály: *A történet és az elbeszélés szereplői Kemény Zsigmond regényeiben*. ItK, 1978/4. 489.

szempontjait veszi át ilyenkor, hanem hangnemébe, stílusába is belehelyezkedik. Esetenként közvetlenül is utal a nézőpont váltására, máskor csak a hangnem és a stílusváltás jelöli a cserét (*A komiszáros, A nagy Jakob, Králjevics Márkó*).

Az a személy, akinek a nézőpontját az elbeszélő a leggyakrabban magáévá teszi, akinek a szerepébe belesiklik: a gyermeki én. Az ide tartozó szövegrészekben kifejeződő személyiség legfőbb jellemzője a nagymértékű ismeretsomj, a világ megértésének, megismerésének vágya, ami a megismerő tevékenység igéinek nagy számában fejeződik ki a legközvetlenebbül (*A komiszáros* c. novellában: emlékszem, láttam, hallgattam, gondoltam, kivettem, hallottam, megtudtam). A gyermekre utal az érzéki benyomások, a hangulat iránti fogékonyság is, aminek eredményeként az adott szövegrészeket erős érzékletesség, rendkívüli konkrétság, az érzéki képzeteket idéző, érzelmileg-hangulatilag telített szavak gyakorisága jellemzi. A gyermeket idézi az összefüggések keresésében megmutatkozó naiv logika (*A komiszáros*) a gyors, elhamarkodott ítéletalkotás, a leegyszerűsítésre való hajlam (*A nagy Jakob* c. novellában a kisfiú az egyedi eset alapján azonnal általánosít; a „gonosz” zselélér és a „jó” doktor szembeállítása), a felfokozott szubjektivitás.

A másik jellegzetes nézőpont: a vidéki úri társaságé. Az ehhez tartozó magatartás legfőbb jellemzője a jólétesültség fölénye. Az e nézőpontból elbeszélte eseményrészekben a pletykaszemlélet érvényesül,²¹ a történetek a beszédhelyzetnek megfelelően anekdotikusan lekerékítettek, hiányzik belőlük a közvetlen élmény érzékletessége. A nyelvi síkon ez a nézőpont a patriarkálisan kedélyes előadásmódban, („Parancsolt nyolc biztos-legénynek, nyalka, piros mellényes hajdúknak, akik hajdanta agyon szokták volt lovagolni a bitanglovakat”) a körülményes bőbeszédűségben, az ebből fakadó nehézkes humorban („Ez az üzlet volt Csík Boka János végzete. Mert alighogy a

²¹ Barta János: *Mikszáth problémák*. In: *Költők és írók*. Bp. 1966. 174–176.

nyert tőkét alkoholba kezdte fektetni, megjelent a horizonton Wojánszky manipuláns őrmester, akit nem volt ugyan szerencsénk személyesen ismerni, de akit az egykorúak nagy rendőri talentumnak szoktak emlegetni”) nyilvánul meg (*A komiszáros*).

A harmadik nézőpont az elbeszélőé, aki többnyire maga is közvetlenül megjelenik ezekben a novellákban. Külső körülményeiről csak annyit tudunk, hogy nemcsak időben, hanem térben is messze van a felidézett világtól („megírták az édes hazából”, a „Tisza vize, amelyre igen nehéz visszagondolni anélkül, hogy az ember könnyezzen”, „a Gradinán, ott csak egy kis kápolnája van . . .”), amelyhez pozitív érzelmi kapcsolat fűzi. A térbeli és időbeli eltávolításnak az elsődleges funkciója az epikus ábrázoláshoz szükséges távolság megteremtése, de jelzi egyúttal az elbeszélő viszonyának másik oldalát, értelmi elhatárolódását is.

Az én-t megjelenítő tipikus cselekvés: a gondolkodás. Nemcsak a gondolati tevékenység igéinek nagy száma jelzi ezt („Úgy gondolom, hogy a Telecska felől hideg szél fújt akkor”, „nehéz visszagondolni anélkül”, „Ha végül megerőltetném a memóriámat, talán még annak is el tudnám mondani az okát” stb.), hanem az is hogy az értelmező szövegrészek többnyire az események oksági összefüggéseit hangsúlyozzák („Hogy miért, épp azt akarom most elbeszélni,” „Pedig ennek nem okvetlenül kellett volna így történni” stb.). Ha Mikszáth művei a mesélőt, a fehér asztal körül ülő társaság szórakoztatóját idézik,^{2 2} Papp Dániel éi az okokat, az összefüggéseket, a lényegyet kutató gondolkodót. Különbözik a két író a szövegben megcélzott történetbefogadó tekintetében is: Mikszáth „hallgatóit” Pappnál az absztrakt „olvasó” váltja fel, akivel az író nincs személyes kapcsolatban. Az elbeszélések jelentős részében még ez a személytelen olvasó sincs jelen, az elbeszélő mintegy önmagának, önmagához beszél.

^{2 2} Barta: i. m. 167–170.

Papp Dániel novelláiban nem egyszerűen történeteket mesél el, nem az érdekesítően újat mondás szándéka vezeti, hanem a törvényszerű megragadására, illetve megértetésére tör. A földezés célja az első esetben a megismerés; az elbeszélés szerkezetét a megismerési folyamat logikája határozza meg: a tudat a jelenség ellentmondó oldalainak feltárása, az ellentétes álláspontok szembesítése révén jut el a megismeréshez, a felismerés mintegy előttünk, a szemünk láttára születik meg. A valóság átélése, a valóságot átélő *én* a felidézett külső valósággal egyenrangú tényezője az alkotásnak. Az „olvasóhoz” szóló novellákban is jelen van a szubjektum, itt azonban nem a megismerés, hanem a megismertetés, a meggyőzés a cél; a novellákban egy felismert igazság, összefüggés, törvény tárul fel, nyer előttünk igazolást. Ezt szolgálja mindenekelőtt a sajátos logikai-retorikai építkezés. Igen gyakori a novellákban a tétellel való indítás (ez nem jelent feltétlenül tételes, fogalmi kifejezést), maga a történet, amely a tételként felfogható mozzanathoz (Lyubica élete végéig csak töltögetni fogja az italt, Kilicsek Zorka halála nem volt sorsszerű, nem volt elkerülhetetlen) képest többnyire a múlthoz tartozik, mintegy a részletezés, érvelés, alátámasztás szerepét tölti be, jelöletlen vagy jelölt oksági viszonyban van a kiinduló mozzanattal. A zárlatban az elbeszélő visszatér vagy vissza utal erre a mozzanatra, ami most már következményes viszonyban van az előzőleg elmondott történettel, s megfelel a retorikai szerkezet konklúziójának. Egyes esetekben a novella felépítése szinte teljesen megegyezik a szónoki beszédével, de az egészében más struktúrájú elbeszélésekben is fontos szerepük van az építkezésben a retorikai alakzatoknak, az ismétlésnek, az ellentétnek, a halmazásnak és a fokozásnak. A gondolatiság igénye teszi kedvelté a sajátos keretező, lekerekítő szerkezeteket. Az azonoság soha nem teljes: a tér, az idő, a szereplők valamelyike, az újólag felbukkanó cselekményelem vagy motívum ad a zárlatnak ismétlő jelleget (*A Lyubica szolgabirája, A fekete kabát, Szállási Rómeó, Pantaleon, a megbékélt*).

A novellák sajátos atmoszférájának forrása: a rendező értelem jelenléte az életanyagban. Az intellektusé, amely az egyedi, különmemű jelenségekben felfedezi az ismétlődést, a hasonlóságot, az általánost, a törvényt (a jelenségek ismétlődő, általános voltát hangsúlyozó időhatározók, az elvont főnevek kedvelése, igék helyett igeneves szerkezetek használata, a jelentéssűrítő pre- és suffixumok stb.), az ok-okozati összefüggéseket (az oksági és következményes viszonyt kifejező kötőszavak, illetve a következtető, magyarázó mellérendelések és az oksági-időhatározói alárendelések nagy száma). A gondolat közegében feloldódik a dolgok merev különállása, feltárul a mindenség egysége; összekapcsolódik az egyéni lét és a történelem, az emberi és a természeti szint (a természet antropomorfizálódása, az emberi világ dezantropomorfizálódása; meg személyesítések és imperszonifikációk gyakorisága), a különböző érzékterületek, a konkrét és az elvont. Ott tükröződik a gondolatiság igénye a különböző fogalmi területeket összekapcsoló szerkezetek megformálásában is: nemegyszer a hasonlított lesz konkrét, megfogható, és a hasonlat, az elvont a távoli („az ósiller . . . erős, mint a halál”, „Bilics Iván üvöltött a kivilágított éjszakában, mint az igazi, a förtelmes bosszú, amely a világot telihirdeti nyomorúsággal, fájdalommal . . .”, „Ott feküdt sötétkék vászonban a szegény örült: meredten, mint akire ráesett a földi igazság, a valódi nagy Jakob. Az óriás, az idomtalan, a hóbortos, a zsarnok . . .”). A képi megjelenítés sajátosságai következtében az egyedi, konkrét sorsok a nagy mítoszok újjáértelmezéseivé emelkednek (a *Don Lorenzo* . . . c. novella a karácsony-mítoszra, *A Lyubica szolgabirája* a Danaidák mítoszára játszik rá), az egyedien, a hétköznapin átsejlik az általános, az egyén fölötti, az örök.

Itt kell röviden szólnunk a tér- és időábrázolás sajátosságairól. A tér- és időszerkezet szempontjából a korszak novellái alapvetően két típusba sorolhatók. Az egyik típust azok képviselik, amelyekben valamennyi ábrázolt szereplő azonos téridősíkon helyezkedik el, a másikat azok a novellák, amelyek-

ben több, de legalább két tér- és idősíki rétegződik egymásra, a megjelenített elbeszélő és a történet szereplőié. Az előbbi megoldással többnyire a harmadik személyű narrátort alkalmazó elbeszélésekben találkozunk, illetve az első személyes elbeszélések közül azokban, amelyekben az elbeszélő tevékenysége csak a múlt idejű történés elmondására korlátozódik, saját jelenbeli körülményeiről, helyzetéről stb. azonban nem informál (*Pantaleon, a megbékélt*), a kettős tér-idő az első személyben előadott történetek sajátja. Míg az előbbi típusban az idő – a valószínűség látszatát keltve – általában előrehaladó, az egymást követő szövegrészek időben egymást követő eseményeknek felelnek meg, az elbeszélő időtartam többnyire rövidebb, a második típusban – a tárgyalt korszakban ez a domináns – megbomlik az időrend, gyakori a végki-fejlet előre bocsátása, a vissza-, illetve előreutalás. Míg az elbeszélő tere többnyire meghatározatlan, de mindig reális tér, a történet tere az elbeszélő tudata, a novella közvetlen valósága a tudat valósága, amelyben egyidejűleg, egymás mellett vannak jelen a különböző időrétegekből származó emlékképek. Linearitást ezek között csak a megismerő, illetve a megismert összefüggések feltárására törő tudat teremt. A két sík szembeállítását az igeidők segítségével történik: a történetet vagy saját tevékenységét értelmező, önnön belső állapotát megvilágító narrátorhoz jelen idejű, a történethez mindig múlt idejű igeik kapcsolódnak.

A szubjektum hangsúlyos jelenléte, a tér és idő szubjektivizálódása, az intenzívebb nyelvi szerkezet lírai jelleget ad az elbeszélésnek. A létrejövő novellatípus a Mikszáth által a nyolcvanas években megteremtett novellatípus rokona: az író a hangnem-novellát fejleszti benne tovább, formálja át mondánivalóinak és intellektuális egyéniségének megfelelően. Ez a külső valósággal egyidejűleg a valóság ellentmondásaival szembenező, a lényeket, az összefüggéseket kutató intellektust, a gondolkodó embert is megidéző lirizált novella a Papp Dániel-életmű legfőbb hozadéka, ez készíti elő az utat Krúdy és Kosztolányi számára.